

УДК 172:294.3

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.43.14>

РЕЛІГІЙНО-ЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ЕТИКИ БУДДИЗМУ

Олексій Марченко

*Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
бульв. Шевченка, 81, 18031, м. Черкаси, Україна*

В статті наголошується на тому, що в сучасному світі зростає роль і місце релігійних чинників, які впливають на різноманітні сфери суспільного життя. Відчутним є вплив релігійних цінностей та морально-етичних настанов на спосіб життя людини та людських спільнот, на формування пріоритетів та базових принципів їх господарської діяльності.

Стаття має на меті аналіз засадничих принципів етики буддизму в контексті їх кореляції із господарською сферою людської діяльності.

Автор виходить з розуміння господарської етики як сукупності практичних спонук до дії, коріння яких слід шукати в релігійній зумовленості життєвої поведінки.

Підкреслюється, що буддистське ставлення до праці обумовлено морально-етичними настановами буддизму. Але в процесі своєї еволюції буддизм, як і його господарська етика, зазнають досить суттєвих змін: спостерігається рух від досить категоричного дистанціювання від сфери матеріальної діяльності на ранньому етапі до сприйняття й визнання різновидів людської діяльності, які орієнтовані на суспільне благо і відповідають морально-етичним настановам буддизму, як важливої складової самореалізації особистості, її звільнення, на пізньому. Духовні пріоритети та моральні настанови буддизму є різними для монахів та мирян; ці відмінності проявляються у господарській діяльності буддистських храмів та монастирів, а також мають відповідне конфесійне забарвлення.

Автор обґрунтовує думку, що буддистська господарська етика зосереджується на духовних здобутках людини і менше уваги приділяє її земним досягненням. Проте, праця в буддизмі високо цінується, оскільки допомагає людині бути незалежною і поважати себе, розглядається як спосіб саморозвитку, зокрема духовного, як один із шаблів людського сходження до нірвани. Крім того, буддистська господарська етика вважає працю засобом подолання бідності та заохочує докладати зусиль у роботі, займатися такою працею, яка може бути корисною як для окремого індивіда, так і для суспільства загалом.

Ключові слова: буддизм, господарська етика, нірвана, просвітлення, звільнення.

У сучасному світі, що глобалізується, очевидно є важлива роль релігії у формуванні етичних цінностей та життєвих орієнтирів індивідів і спільнот. Помітним є вплив релігії і на спосіб життя людини, на вироблення пріоритетів та засадничих принципів її господарської діяльності, що є надзвичайно важливим, оскільки економічні інтереси та рішення відіграють помітну роль у повсякденному житті людей, є невід'ємною складовою сучасної світової реальності. В силу існуючого розмаїття релігійних вчень і напрямів, прибічники різних релігійних традицій мають «різні цінності та етику, що може вплинути на продуктивність і якість праці» [1, р. 5437]. Ставлення тієї чи іншої релігії до праці зумовлене її базовими віросповідними та моральними принципами, які регулюють взаємини людини зі світом та іншими людьми, визначають характер та пріоритети такого роду взаємовідносин.

Питання впливу релігійних ідей і цінностей на особливості господарської діяльності людини є предметом зацікавлення широкого кола фахівців – релігієзнавців,

філософів, культурологів, економістів та ін. Особливої уваги у цьому зв'язку заслуговують праці М. Вебера, М. Лапицького, П. Нейхауза, М. Гіббса, Д. Черрінгтона, Д. Девідсона, С. Ліпсета, Ф. Найлза, Ф. Куокоб, Дж. Мохаммада та ін. Безпосередньо аналізу особливостей господарської етики буддизму присвячені дослідження С. Дж. Гоулда, В. Л. Кінга, Д. Кеюна, Й. Спенсера, Ф. Таблана, С. Нумканісорна, Р. Турмана, С. Росса, М. Абаєва, Л. Річмонда та ін.

Стаття має на меті проаналізувати засадничі принципи етики буддизму в контексті їх застосування до господарської сфери людської діяльності.

Для означення поняття господарської етики, яка формується в рамках тієї чи іншої релігійної традиції, у даному випадку буддизму, є важливим врахування підходу до дослідження такого роду проблем, запропонованого відомим німецьким філософом та соціологом М. Вебером. Він у своїй фундаментальній праці «Господарська етика світових релігій» підкреслює, що коли мова йде про господарську етику, маються на увазі «не етичні теорії теологічних компендіумів, які є лише засобом пізнання (за певних умов, звичайно, важливим), а ті практичні спонуки до дії, коріння яких слід шукати у психологічних та прагматичних релігійних зв'язках» [2, с. 397]. Мова йде про визнання й обґрунтування того, що одним із детермінантів господарської етики «є релігійна зумовленість життєвої поведінки» [2, с. 398].

У буддизмі життя розглядається як сповнене страждань; буддистська етика виходить з того, що пристрасті і бажання є їх основною причиною. Відповідно, своє завдання буддизм вбачає не у примноженні цих страждань, їх виправданні чи примиренні з ними, а у пошуку шляхів звільнення від страждань завдяки приборканню й усуненню пристрастей, невігластва та ненависті. Щоб подолати ці страждання, Буддою був запропонований восьмискладовий шлях спасіння, який є керівництвом для його послідовників і вважається основою практичної етики буддизму. Етика та моральна поведінка (*шила*) займає центральне місце в цій релігії, вважається серцевиною вчення Будди. Згідно з Д. Кеюном, «шила забезпечує поштовх і динамізм, без яких неможливо досягти звільнення» [3, р. 44]. Протягом свого життя засновник буддизму наставляв своїх учнів і послідовників й постійно наголошував на необхідності жити моральним життям; тому буддизм відомий як етично орієнтоване вчення, зосереджене, перш за все, на досягненні стану нірвани. У цьому зв'язку слід зазначити, що хоча етика сама по собі не в змозі привести до провітлення, проте, як показує життєва практика, до провітлення неможливо прийти без етики. А, з іншого боку, добрі вчинки самі по собі, навіть якщо вони й відповідають цілям буддистського вчення, «є принципово недостатніми для досягнення його остаточної мети – нірвани» [4, с. 259]. Адже бажана мета досягається лише в результаті самовдосконалення людини, задіяння нею цілого комплексу зусиль, де господарська складова є лише одним із необхідних елементів: «через набуття високої духовності та високих моральних чеснот, через цілеспрямовані медитативні практики, психотренінг, наполегливу працю на благо спільноти тощо» [5, с. 86].

Відповідно, фокус буддистської господарської етики переважно зосереджується на духовних здобутках людини і менше уваги приділяється її земним досягненням. Головною метою етичних настанов є звільнення, яке вважається кінцевою метою і кожного буддиста, а їх завдання – контролювати бажання, очищати розум і тіло людини та вести її по життю. Буддистська етика господарювання, як зауважує Й. Спенсер, це «духовне покликання покращувати світ, використовуючи такі практики, як медитація та усвідомленість, щоб працювати ефективніше» [6, р. 3]. Відповідно до буддистської господарської етики, щоб вчинок був добродійним, він «має здійснюватися на безкорисливій основі з наміром добра іншому (співчуття) і мати хороші наслідки (мудрість)» [7, с. 26].

Як відомо, буддистські ідеї на початку зародження цієї світової релігії поширювались мандрівними монахами (бг'ікшу), які вели жебрацький спосіб життя й жили за рахунок пожертв. Саме мирянин був для буддистських бг'ікшу джерелом прибутку, «джерелом, яке дозволяло їм, не займаючись мирською працею, яка завжди стоїть на заваді спасінню, жити лише задля спасіння...» [2, с. 423]. Бг'ікшу дистанціювалися від всього мирського й повною мірою віддавалися спогляданню. Мирська ж діяльність розглядалася ними як така, що не мала суттєвого значення й відволікала від духовної мети.

Оскільки в буддизмі, особливо ранньому, засоби спасіння мали більшою мірою споглядальний характер, вони, на думку М. Вебера, не спонукали до щоденної практичної діяльності у світі: «Не тільки господарство, а й усяка мирська діяльність з релігійного погляду є тут чимось другорядним. З тієї поведінки, яку вважали за вище благо, неможливо було навіть побічним шляхом вивести якісь психологічні мотиви для практичної діяльності. Споглядальна та екстатична релігійність за самою своєю суттю були ворожими сфері економіки. Адже містичне, орг'астичне, екстатичне переживання є чимось специфічно небуденним, таким, що веде якомога далі від повсякденності та будь-якої раціональної цілеспрямованої діяльності, – саме *тому* воно і вважається «святим». Отож в орієнтованих таким чином релігіях між життєвою поведінкою мирян і спільноти віртуозів (мається на увазі насамперед буддистська монаша спільнота. – О. М.) пролягає глибока прірва» [2, с. 422].

Слід зазначити, що зміст та особливості господарської етики буддизму зумовлюються, насамперед, відповідними духовними пріоритетами та моральними настановами цієї релігії, які сформувалися в процесі історичного розвитку і є різними для монахів та мирян. Ці відмінності проявляються в життєдіяльності цих категорій населення, зокрема в їх участі у господарській діяльності буддистських храмів та монастирів. Оскільки буддизм є розмаїтим в плані наявності в ньому різних напрямів та шкіл, то ці відмінності набувають ще й конфесійного виміру та забарвлення. Так, якщо в ранньому буддизмі, буддизмі тхеравади має місце досить чітке й послідовне розмежування обов'язків монахів та звичайних віруючих, то в пізньому буддизмі, буддизмі махаяни, який відкриває шлях до звільнення як для монахів, так і для мирян, такого розмежування ми не спостерігаємо. У цьому зв'язку варто підкреслити, що Будда наголошував на необхідності відмови монахів від земних благ, й водночас, мирянам пропонувалось працювати з метою досягнення матеріального добробуту, зважаючи на те, що саме на мирян покладалась місія турботи про забезпечення відповідних матеріальних потреб монахів. І хоча матеріальний статок, врешті багатство розглядалось Буддою як нагорода за доброчесну поведінку, він застерігав від можливого надмірного захоплення людини матеріальними речами та потребами, перетворення її прагнення до добробуту на одну із пристрастей, які можуть стати серйозною завадою на шляху до кращого переродження. У цьому зв'язку слід зазначити, що буддизм не судить про добро чи зло людей за розміром їхніх багатств, оскільки багатство розглядається лише як сходи до інших цілей, а не як мета сама по собі. Врешті, «чи заохочується володіння багатством чи ні, залежить від того, для яких цілей воно використовується» [8, р. 64]. Таким чином, буддизм визнає цінність зовнішніх благ, але все ж наголошує на внутрішніх благах, отриманих від праці, оскільки надмірне захоплення зовнішніми благами може спричинити страждання. У цьому контексті підкреслюється, що важливим є не збільшення/зменшення багатства чи слави, а розвиток характеру [Див.: 9, р. 2].

Слід зазначити, що при тому, що в буддизмі торування людиною шляху до нірвани, її прагнення розчинитись в універсальному цілому розглядається як запорука звільнення, це релігійно-філософське вчення зовсім не заперечує значення матеріального, хоча й не

культивує його, не орієнтує людина на остаточне облаштування в рамках сансаричної реальності. З позицій буддизму, до матеріального просто не слід свідомо прагнути, не слід прив'язуватись до нього. Водночас володіння матеріальними речами є виправданим, необхідним для забезпечення життєдіяльності індивідів, хоча й передбачає їхню здатність безпристрасно споживати та відсутність у них прагнення до невинного збільшення обсягів того, чим вони володіють.

Будда розглядає працю як спосіб саморозвитку, зокрема духовного. У центрі уваги буддистського вчення – досягнення просвітлення та звільнення з пут кармічно-сансаричної реальності. Крім того, буддистська господарська етика вважає працю засобом подолання бідності та заохочує докладати зусиль у роботі, займатися такою працею, яка може бути корисною як для окремого індивіда, так і для суспільства загалом. Праця високо цінується, оскільки вона допомагає людині бути незалежною і поважати себе. В рамках благородного восьмискладового шляху буддизму праведний спосіб життя (залучення до праці заради життя) розглядається як п'ятий крок чи щабель людського сходження до нірвани. З моральної точки зору, виконання роботи дозволено, якщо вона не завдає шкоди іншим і керується благими мотивами. Однак, забороняється, як уже зазначалось, займатись непотрібним накопиченням багатства, що може негативно вплинути на моральну і розумову відданість людини досягненню нірвани. З точки зору буддизму, людині слід вибирати творчу роботу, яка найбільшою мірою відповідає її здібностям та уподобанням, є співзвучною її характеру. Бажаним є зайняття тією роботою, яка не завдає шкоди людям і природному середовищу, не пов'язана з експлуатацією чи обманом. Якщо ж у людини немає можливості змінити свою роботу, яка є неприйнятною для неї і не забезпечує належних умов діяльності, потрібно змінити ставлення до неї.

В господарській етиці буддизму мова йде про внутрішні та зовнішні трудові цінності. Зовнішні цінності стосуються зовнішніх результатів людської діяльності, таких як переваги від роботи, продуктивність, ефективність, прибуток тощо. Навпаки, внутрішні трудові цінності зосереджені на таких аспектах діяльності людини як намір працювати заради добробуту суспільства, виконувати важливу й соціально значиму роботу тощо. Крім того, заохочуються ініціатива, рішучість і наполегливість, креативність, прагнення до якості тощо. Наголошування на цих якостях свідчить про те, що буддистська господарська етика віддає перевагу досягненню внутрішніх цінностей роботи й не заохочує дотримуватись заангажованих матеріальним поглядів, пов'язаних із життям. Вчення Будди стверджує, що причиною більшості випадків страждань і нещастя є діяльність людини, спрямована на задоволення бажання, пов'язаного з *ego*. Відповідно, прагнення отримати надлишок багатства і матеріальної вигоди або влади суперечить буддистському вченню.

У ранньому буддизмі монахи не мали права займатись будь-якою трудовою діяльністю; в багатьох буддистських школах будь-які її різновиди вважались перепорою на шляху до спасіння. Тому монахи зосереджувались, перш за все, на медитації та просвіті народу; при цьому їх духовне наставництво розцінювалось як важка і надзвичайно відповідальна праця. Але з часом сфера монашої діяльності розширювалась і участь монахів в поточному ремонті та будівництві храмів, прибиранні території монастиря, пранні і ремонті одягу тощо стала вважатись доброю справою, що відповідає принципам та настановам буддистського вчення. Проте, залишалось табу на сільськогосподарську діяльність, якою займались головним чином послушники, оскільки при обробітку землі могли загинути різноманітні живі істоти, що суперечило правилам ахімси, яким слідували буддистські монахи. Ще більш негативною вважалась діяльність з вирощування худоби на забій, оскільки подібний

рід занять міг створити негативну карму, яка матиме досить несприятливі наслідки для монаха. В наш час окремі положення буддизму, пов'язані з працею, зазнали змін. У деяких державах, зокрема де поширеним є буддизм махаяни, монахи активно займаються торгівлею та сільськогосподарською діяльністю. Цікавим є пристосування буддизму до етики праці в Китаї, де в превалюючій в суспільстві конфуціанській етиці обґрунтовується повага до будь-якої трудової діяльності і дається негативна оцінка зневажливому ставленню до праці. За цих умов буддизму з його споглядально-медитативними пріоритетами довелося трансформуватись з метою адаптації до нових соціокультурних реалій. Чань-буддизм, як китайський різновид буддизму, робить наголос на значенні трудової діяльності в різноманітних її формах і вимірах, зобов'язавши монахів безупинно працювати й, водночас, застерігши їх від користоловства. До того ж, в процесі господарської діяльності монах мав залишатись цілковито безпристрасним, зберігаючи набутий в процесі медитації спокій і зосереджений стан, і піклуватись, насамперед, про благо інших. Таким чином, стверджується «уявлення про спасіння за рахунок виключно своїх сил і через медитацію» [5, с. 254]. Налаштування ж на суспільне благо, на врахування інтересів інших є характерним і для махаяністської традиції в буддизмі, де настанови, пов'язані з альтруїстичною мотивацією поведінки, превалюють над настановами особистого звільнення, які відображають більшою мірою духовні пріоритети раннього буддизму.

Буддизм дає свободу вибору занять відповідно до навичок і здібностей кожної людини, але ця свобода повинна перебувати в межах моралі. Використання свободи без керівництва або контролю з боку моралі може мати погані наслідки для суспільства в цілому. Майно ж, отримане як результат законної, з моральної точки зору, праці, можна використовувати для комфорту себе, своєї сім'ї та своїх близьких. Тобто, «буддизм не відкидає фізичного комфорту, але зазначає, що такий фізичний добробут має відбуватися разом з духовним розвитком» [8, р. 68]. Можна також помітити, зазначає С. Нумканісорн, що буддизм наголошує на важливості прагнення до щастя чи вигоди, яке керується мораллю, дхаммою та принципом відмови від експлуатації, і тому говорить підприємцям, що «прагнення отримати вигоду від бізнесу має бути справедливим і не бути пов'язаним з експлуатацією суспільства чи навколишнього середовища» [8, р. 74].

Врешті, ми бачимо, що буддизм розглядає економічні питання як частину життя загалом. Проте окрім економічного добробуту, в житті повинні бути й інші цінності. Економічний добробут має сприяти підтримці й розвитку життя в інших його аспектах, у тому числі духовному; багатство повинно створити можливості для людей жити комфортніше та бути більш готовими робити добрі справи й вести повноцінне життя. Таким чином, «буддизм сприймає економіку, конкуренцію, пошуки багатства та витрати як частину хорошого життя. Вони не хороші самі по собі, але хороші, оскільки допомагають підтримувати інші аспекти життя, зокрема духовний аспект» [8, р. 69-70].

На закиди ж стосовно надмірного дистанціювання буддизму в окремих його історичних формах від питань практичної діяльності людини у світі, слід зауважити, що немає релігій, які б цілковито відвертали людину від земних справ, серед яких праця має першорядне значення, від трудової активності, бо немає релігій, які були б повністю позбавлені земного, раціонального, практичного виміру. Інша справа, що ця складова проявляється в різних релігіях по-різному, і в окремих більш чітко й послідовно, ніж в інших. Навіть релігійні системи, зорієнтовані на досягнення повної незалежності від світу з його турботами, устремліннями і пристрастями (до такого типу релігій досить часто зараховують саме буддизм), не можуть заперечувати, що цей шлях визначений лише для небагатьох, практика споглядання та медитації, моральне вдосконалення й, врешті, звільнення яких

може бути здійснене тільки при підтримці з боку тих, хто покликаний займатись господарською діяльністю, щоб забезпечити існування «обраних».

Висновок: Буддистське ставлення до праці обумовлено морально-етичними настановами цієї релігії. Але в процесі своєї еволюції буддизм, як і його господарська етика, зазнають певних, часом досить суттєвих змін. Змінюється з часом і ставлення до праці та її результатів: спостерігається рух від досить категоричного дистанціювання від сфери матеріальної діяльності на ранньому етапі (насамперед, монахів) до сприйняття й визнання різновидів людської діяльності, які орієнтовані на суспільне благо і відповідають морально-етичним настановам буддизму, як важливої складової самореалізації особистості, її звільнення, на пізньому. Загалом, господарська етика буддизму віддає перевагу не матеріальній, а духовній стороні людської діяльності, пропонує своїм послідовникам орієнтуватись на отримання внутрішніх цінностей і приділяти менше уваги зовнішнім цінностям, пов'язаним з роботою. Буддистська етика господарювання високо цінує працю, яка не завдає шкоди іншим, не вимагає залучення до непотрібного споживання матеріалів, і керується благими мотивами. В рамках цієї системи етичних координат наголос робиться на практиці добрих справ всередині та поза трудовою спільнотою, водночас, неприйнятною є будь-яка погана поведінка, яка може мати негативний вплив на людей, приносити їм шкоду. З точки зору буддистської господарської етики, правильний спосіб життя – це той, що вільний від тиску бажань, гніву й омани; як щось невіддільне від інших елементів восьмикладового шляху, він має бути мудрим, етичним і відповідальним. Правильні засоби до існування передбачають розумне, дбайливе й ефективне використання природних благ, щоб задовольнити справжні потреби спільноти людей зараз і в майбутньому. Правильний спосіб життя включає професії, які є соціально значущими, корисними та ефективними у справі звільнення від страждань і духовного зростання для окремої людини та людської спільноти. Людина повинна свідомо й відповідально обирати роботу, бути відданою їй і виконувати її добре, навіть якщо часом їй не подобається те, що вона робить, розвивати вміння та навички, необхідні для компетентного виконання своєї роботи. Врешті, діяльність людини має здійснюватись не наодинці, а спільно з іншими, що дає можливість працювати разом з людьми, які слідують однаковим ідеалам, і таким чином заохочувати та надихати один одного. Буддистська господарська етика мала особливий вплив на формування японських та китайських цінностей праці, таких як наполеглива праця, повага до часу, лояльність, відданість та соціальний порядок.

Список використаної літератури

1. Quoquab F., Mohammad J. Work Ethics from the Viewpoint of Different Religious Faiths: Do They Talk the Same? *Journal of Applied Sciences Research*. 2013. Vol. 9(9). P. 5436-5452.
2. Вебер М. Господарська етика світових релігій. Вступ. Вебер Макс. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. Київ : Основи, 1998. С. 397-436.
3. Keown D. *The Nature of Buddhist Ethics*. London : Macmillan, 1992. 280 p.
4. Стрелкова А. Ю. Етика та онтологія людського буття у буддизмі. Актуальні проблеми духовності: зб. наук. праць / Ред.: Я. В. Шрамко. Вип. 13. Кривий Ріг, 2012. С. 256-264.
5. Духовність, мораль, етика традиційних суспільств Далекого Сходу / Упоряд. В. Ф. Резаненко. Київ : Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2007. 295 с.
6. Spencer Y. *The Buddhist Work Ethic: The Influence and Role of Buddhism in Silicon Valley*. Jan 18, 2020 [Electronic resource]. URL: <https://medium.com/@spenceryen/the-buddhist-work-ethic-the-influence-and-role-of-buddhism-in-silicon-valley-e86530bf6747>
7. Tablan F. *Virtue Ethics and Meaningful Work: A Contemporary Buddhist Approach*. *Humanities Bulletin*. 2019. Vol. 2, No. 2. P. 22-38.

8. Numkanisorn S. Business and Buddhist Ethics. The Chulalongkorn Journal of Buddhist Studies. 2002. Vol. 1, No. 1. P. 57-87.
9. The Numerical Discourses of the Buddha. A Translation of the Anguttara Nikaya, by B. Bodhi. Somerville, MA: Wisdom Publications, 2012. 1944 p.

RELIGIOUS AND ETHICAL PRINCIPLES AND FEATURES OF WORK ETHICS OF BUDDHISM

Oleksii Marchenko

*Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
Shevchenko boulevard, 81, 18031, Cherkasy, Ukraine*

The article emphasizes that in the modern world the role and place of religious factors, which affect various spheres of social life, is growing. The impact of religious values and moral and ethical guidelines on the way of life of people and human communities, on the formation of priorities and basic principles of their economic activity is noticeable.

The article aims to analyze the fundamental principles of ethics of Buddhism in the context of their correlation with the economic sphere of human activity.

The author proceeds from the understanding of work ethics as a set of practical motivations for action, the roots of which should be sought in the religious conditioning of life behavior.

It is emphasized that the Buddhist attitude to work is determined by the moral and ethical guidelines of this religion. But in the process of its evolution, Buddhism, as well as its economic ethics, undergo quite significant changes: there is a movement from a fairly categorical distancing from the sphere of material activity at an early stage to the perception and recognition of varieties of human activity that are oriented to the public good and correspond to moral and ethical guidelines Buddhism, as an important component of the self-realization of the individual, its liberation, later on. The spiritual priorities and moral precepts of Buddhism are different for monks and lay people; these differences are manifested in the economic activity of Buddhist temples and monasteries, and also have a corresponding denominational color.

The author substantiates the opinion that Buddhist work ethics focuses on the spiritual achievements of a person and pays less attention to his earthly achievements. However, work in Buddhism is highly valued because it helps a person to be independent and respect himself, it is considered as a way of self-development, in particular spiritual, as one of the steps of the human ascent to nirvana. In addition, Buddhist business ethics considers work as a means of overcoming poverty and encourages effort in work, to engage in work that can be beneficial both to the individual and to society as a whole.

Key words: Buddhism, work ethics, nirvana, enlightenment, liberation.